

Микола Андрієвський

Mykola Andrievsky

*науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ*

Коло наукових зацікавлень: військова справа ранньосередньовічних слов'ян;
відновлені храми та монастирі України

Питання наступності язичницьких і християнських сакральних місць на прикладі Борисоглібського собору в Чернігові

У статті розглянуто основні погляди на проблему наступності язичницьких і християнських сакральних місць у місті Чернігові.

Ключові слова: Царські врата, ідол, капище, Борисоглібський собор, Спасо-Преображенський собор, Колегіум, Вал, Болдині гори.

В статье рассмотрены основные взгляды на проблему преемственности языческих и христианских сакральных мест в городе Чернигове.

Ключевые слова: Царские врата, идол, капище, Борисоглебский собор, Спасо-Преображенский собор, Коллегиум, Вал, Болдины горы.

The problem of Pagan and Christian sacred places succession on the example of Borisoglebsky Cathedral in Chernigov

There was considered main views of the problem of succession of pagan and christian sacred places in Chernihiv in the article.

Keywords: Tzarski gates, idol, heathen temple, Borisoglebsky Cathedral, Spaso-Preobrazhensky cathedral, Collegium, Rampart, Boldin mountains.

Проблема наступності язичницьких і християнських місць своїм корінням поринає не лише в билинні перекази, а насамперед у літописну згадку «Повісті временних літ», де в опису хрещення Володимиром Русі літописець наводить такі рядки: «*И сказав это, приказал рубить церкви и ставить их по тем местам, где прежде стояли кумиры. И поставил церковь во имя святого Василия на холме, где стоял идол Перуна и другие и где творили им треба князь и люди*» [5]. Така літописна згадка давала можливість дослідникам локалізувати язичницькі капища в багатьох давньоруських містах і тим самим доповнити на умовних та археологічних планах відсутні сакральні місця. Звісно, за таких умов умоглядність таких припущень була в багатьох випадках надмірною.

Головною передумовою привернення уваги до цієї проблематики в Чернігові стала писемна згадка відомого дослідника чернігівської землі XVIII ст. О.Ф. Шафонського. В опису Царських врат Борисоглібського собору він

повідомляє: *«Царские врата... 1701 года с помощью писаря Генерального Карпа Ивановича Мокривича, сделанные, когда 1701 года, под монастырскую колокольню рыт фундамент, то найден в земле сребный идол, который на сия царския врата употреблен»* [7, с. 264]. І, можливо, ця легенда так би й покоїлася в літах серед місцевого люду, однак наявність цих самих Царських врат (які нібито, за цією легендою, були виготовлені зі згаданого ідола), що збереглися до нашого часу в Борисоглібському соборі, фактично є живим утіленням легенди, і це заохочує дослідників на нові пошуки, припущення та нову міфотворчість.

Ця легенда перекочувала до праць краєзнавців пізніших часів. Вона згадується і І. Маркевича та в «Картинах церковной жизни Черниговской епархии», у В. Модзолевського, а згодом, звісно, вона потрапила в поле зору Б. Рибаківа. Один із сучасних краєзнавців, якого називають батьком сучасної археологічної еліти Чернігова, Г. Кузнецов, спираючись на висновки Б. Рибаківа, у популярній туристичній брошурі «Тайны древнего Чернигова и его клады» використовує цю легенду і розширює її, створюючи цілісну й логічно замкнену язичницьку праісторію. Г. Кузнецов зазначав, що кумирів передусім ставили на пагорбах, поряд з річкою, у дібровах, які, за слов'янською міфологією, вважалися священними. Очевидно, маючи на меті підкреслити правомірність своєї попередньої тези, він акцентує увагу на тому, що назва Болдині гори в Чернігові ще в ХІХ ст. поширювалася не лише на сучасну її територію, але й на гряди підвищень від сучасного Валу до Нафтобази. Далі він відмічає, що в літописній згадці (див. вище) слово «рубити» означало побудову саме дерев'яного храму, а кам'яні храми з'явилися на їхньому місці дещо пізніше. На основі цих даних та спираючись на літописну згадку, у якій ідеться про давньоруські храми, що їх споруджували на місцях капищ, Г. Кузнецов намагається реконструювати їх місцезнаходження. Так, першим у його список, зрозуміло, потрапляє Колегіум, розташований неподалік від давньоруського Борисоглібського собору, де, за легендою, були знайдені ідоли. Другою, на його думку, є цитадель на Валу, третьою – Катерининська церква, по тому – Єлецький монастир з давньоруським Успенським храмом, потім – Сіверський монастир (частково розкопаний 1982 року). Завершує цей список давньоруська Іллінська церква при вході в Антонієві печери. Особливої уваги, на думку Г. Кузнецова, заслуговує легенда, яка розповідає, що свого часу на місці Іллінської церкви в діброві було капище Перуна. Як вважає дослідник, не випадковою є і назва церкви на честь св. Іллі. Це пов'язано з тим, що в православній традиції св. Ілля вважається покровителем небесних стихій і блискавки, що дуже подібно до функцій Перуна в язичницькому пантеоні. За таких умов вірогіднішими місцями розташування ідолів, на думку

Г. Кузнецова, є Колегіум (зі згадками про знайдення ідола) та Іллінська церква (з пов'язаними з нею легендами) [3, с. 11–14]. Інші ж чотири пункти, за твердженням ученого, є *«не плодом нашої уяви, а об'єктивним висновком з наявних даних з історії язичницької Русі і початку її хрещення, а також з наших знань про топографію Чернігова»* [3, с. 14]. Наразі в екскурсоводів ця концепція поповнюється новими припущеннями.

Зрозуміло, що такий дивний збіг літописних даних, легенди та фактичного доказу – Царських врат Борисоглібського собору – був підґрунтям для створення нових концепцій серед істориків.

Утім, є місце і для розумної критики. Перші критичні спроби були зроблені ще в XIX ст. професором історико-філологічного факультету Ніжинського інституту М. Бережковим, котрий вважав, що «малороси» могли назвати ідолом якусь єзуїтську статую, яка лишилася після їхнього проживання на території Борисоглібського монастиря. На жаль, у XIX ст., окрім критики джерел, інших досліджень провести було неможливо. Проте в XX ст. такі можливості з'явилися. Так, 1987 року, аби уточнити інформацію щодо легендарного походження Царських врат, В. Коваленко та Р. Орлов взяли проби з тильного боку стулок та передали їх на металографічний аналіз до відділу спектральних методів досліджень Інституту геохімії й фізики мінералів АН УРСР. Автори дослідження зазначають, що повний збіг різних частин врат свідчить, що вони були виготовлені з одного злитку, а характер сплаву в цілому відповідає сіверянській ювелірній традиції, відображеній у масових прикрасах сільського населення X–XII ст. [1, с. 50]. За таких умов легенда начебто була підтверджена. Утім, отримані дані, опубліковані в статті, а саме – порівняльний аналіз домішок у складі металу та відповідні висновки дослідників, на даний момент не витримують критики. Так, уже 1995 року з'явилася стаття О. Травкіної, у якій дослідниця проводить ґрунтовний аналіз писемних джерел та піддає критиці висновки В. Коваленка й Р. Орлова [6, с. 43]. Зокрема, О. Травкіна критикує більш пізню працю Р. Орлова *«“Тмутараканский болван” “Слова о полку Игореве”»*; зазначивши, що в останній дослідник відступає від попередніх своїх тверджень. Авторка наводить його цитату: *«Незважаючи на певні аналогії серед сіверянських прикрас, згаданий ідол з дитинця Чернігова за якістю металу тяжіє до металів скарбів Правобережжя»* [4, с. 182]. Водночас О. Травкіна сприймає гіпотезу Р. Орлова, згідно з якою, ідол міг бути античною статуєю чи незвичайним посудом, що його привіз Олег Святославич у Чернігів з Тмутаракані. Дослідниця влучно підмічає висновок Р. Орлова: *«Руйнування язичницьких ідолів набуло демонстративного характеру, що не передбачає знахідки язичницьких “болванів” на дитинцях давньоруських міст»*

[4, с. 182]. Утім, О. Травкіна не згадує продовження висновку Р. Орлова, котрий не виключав, що до схованки могли потрапити посуд або скульптура з язичницької скарбниці, яка, за давньою християнською традицією, могла бути використана в оздобленні православного храму [4, с. 182]. Дослідниця вдається до аналізу писемних джерел, до яких з-поміж інших залучає свідчення Ф. Гумілевського, В. Милорадовича, «Картини церковного життя...», «Труди Чернігівської архівної комісії», і на їх основі доходить висновку *«про спробу замовчати ім'я І.С. Мазени як донатора Царських врат для іконостасу Борисоглібського собору, що було здійснено красзнавцями з політичних мотивів»*. *«Виходячи з цього, – продовжує О. Травкіна, – не можна беззастережно стверджувати про сенсаційну знахідку язичницького ідола, з якого немовби були виготовлені врата. Ця легенда, мабуть, була створена з метою приховати правду. Адже на відливку врат пішло більше 3 пудів срібла (їх вага 56 кг). І знадобилась легенда, яка б пояснила, звідки взялося це срібло, з якого “полковий суддя К.І. Мокрієвич відлив врата”»* [6, с. 45].

Незважаючи на всі спроби, проблема є невирішеною і до сьогоднішнього дня. Фактично, кожен дослідник залишається при своїй думці. Так, В. Коваленко у дослідженні *«К исторической топографии Черниговского Детинца»*, яке побачило світ 1990 року, локалізує язичницьке капище на північний захід від городища біля території Борисоглібського монастиря [2, с. 18]. Судячи з того, що впродовж наступних років не було опубліковано нових статей, у яких би спростовувалося це твердження, автор публікації (він є одним із провідних археологів Чернігівщини) не змінив своїх поглядів на проблему.

Попри такі відносно виважені позиції, є й радикальніші заяви та припущення. Найбільш яскраві теорії висуває Ю. Шевченко. Він не лише не піддає сумніву існування капища (а відповідно й легенду), але й робить ряд припущень. На його думку, *«укріплена територія, що стала після введення християнства Чернігівським дитинцем, була в дохристиянські часи храмовим градом, присвяченим Радогощу»*, що впливає з трикутного планування та знахідок двох ідолів. Висновок про капище на честь Родогоща він робить на основі описаних Титмаром Мерзебурзьким *«Трикутного і тривратного граду Радогощі»*, що знаходиться в басейні р. Долениця біля Прильвіцького озера в землях ободритів і лютичів. Він же, посилаючись на академіка Д. Багалія, відмічає зв'язок сіверян дніпровського Лівобережжя з ім'ям Радогоща, у тому числі й за топонімічними паралелями, такими як Оргощ та Радост [8]. На цьому дослідник не зупиняється, він припускає, що перша статуя могла належати Перуну чи місяцеликому Хоросу, а друга – Радогощу. Крім того, Ю. Шевченко додає, що ідолів прикривала стріха: вона стояла на чотирьох мармурових

стовпах-колонах, а під нею постійно палало священне багаття. Усе це в комплексі з укріпленнями являло собою «священний град». Дослідник наводить ще багато аналогій, які, на жаль, не підкріплені посиланнями. Він також вдається до аналізу архітектурного комплексу Спаського собору і намагається обґрунтувати більш ранню дату його будівництва. Утім, нас цікавить той факт, що автор доходить висновку, буцімто колони Спасо-Преображенського собору – ті самі, які підпирали стріху капища. При цьому Ю. Шевченко посилається на сліди обробки колон та аналіз їх архітектурних особливостей. Висновки дослідника настільки однозначні, що є сенс їх навести: *«Капищем на Русі називали навес на чотирьох столбах над изваяниями языческих богов. Именно такие четырехстолбовые навесы – кивории – надпрестольные сени, имел в виду летописец, сообщая о двух “капищах”, привезенных Владимиром из Корсуня в Киев при крещении Руси»* [8]. Матеріали розкопок М. Макаренка дають автору змогу *«не только сформулировать версию о строительстве Св. Спаса на месте языческого святилища и использовании при постройке четырех колонн надкумирной сени, ставших колоннадой в интерьере собора»* [8]. Свою тезу Ю. Шевченко підкріплює повідомленням, що під час досліджень 1923 року було знайдено ділянки пропаленого ґрунту, *«окружавшие центральное каре колоннады над языческими изваяниями. Такой след длительно поддерживаемого огня подтверждает наличие на данном месте кумирни»* [8].

Отже, питання наступності язичницьких і християнських сакральних місць у Чернігові лишається досі відкритим, попри спроби комплексного аналізу писемних джерел та археологічних знахідок. Більшість дослідників дотримуються раніше висловлених думок, а дехто навіть висуває абсолютно нові концепції. Тому сподіваємося на нові наукові дослідження в цій проблематиці.

Література

1. Коваленко В.П., Орлов Р.С. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сентябрь 1987 г.). – Чернигов, 1987. – С. 33–36.
2. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского Детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15–23.
3. Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – Чернигов : Деснянська правда, 2006.

4. Орлов Р.С. «Тмутараканский болван» «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округи в IX–XIII ст.». – Чернігів, 1991. – С 175–183.
5. Повесть временных лет [Электронный ресурс] / публикуется в переводе Д.С. Лихачева. – Режим доступа : <http://www.old-russian.chat.ru/02povest.htm>.
6. Травкіна О. Царські врата з Борисоглібського собору м. Чернігова // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1995 – № 1. – С. 43–50.
7. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание (1785). – К., 1851.
8. Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Древнейший сохранившийся христианский храм Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusarch.ru/shevchenko1.htm>.